

‘Eerst ben ik gestopt met drugsgebruik’

Desistance versus proces van herstel bij drugsgebruikende delinquenten

*Freya Vander Laenen, Charlotte Colman en Valérie Smet**

Hoe kijken delinquenten die tevens drugs gebruiken naar het proces van stoppen met criminaliteit en stoppen met drugsgebruik? Dat was de centrale vraag van ons onderzoek, waarvoor we veertig ex-criminele ex-drugsgebruikers interviewden. We gebruikten de cognitieve transformatietheorie van Giordano, Cernkovich en Rudolph (2002) als uitgangspunt. Zij stellen dat het desistance-proces tweeledig is: het proces van het stoppen met criminaliteit ('desistance') en het proces van het stoppen met drugsgebruik ('recovery'). Onze onderzoeksresultaten tonen echter dat de drugsgebruikende delinquenten zichzelf als drugsgebruikers zien en niet als criminelen. Stoppen met criminaliteit is ondergeschikt aan het proces van herstel; zij stellen dat zodra het drugsgebruik onder controle is, het stoppen met criminaliteit vanzelf volgt. In de discussie bespreken we de implicaties van de onderzoeksresultaten voor verder onderzoek en voor de praktijk.

Inleiding

DESISTANCE EN PROCES VAN HERSTEL: MEER GELIJKENISSEN
DAN VERSCHILLEN

De laatste jaren neemt de aandacht voor het proces van herstel toe, aanvankelijk vanuit de geestelijke gezondheidszorg, de laatste tijd ook

* Prof. dr. F. Vander Laenen is docent criminologie bij het Institute for International Research on Criminal Policing (IRCP), Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent.

Drs. C. Colman is assistent strafrechtelijk beleid en drugbeleid bij het Institute for International Research on Criminal Policing (IRCP), Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent. E-mail: charlotte.colman@ugent.be.

Dr. V. Smet is wetenschappelijk medewerker bij het Institute for International Research on Criminal Policing (IRCP), Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Universiteit Gent.

vanuit de drugshulpverlening (Best, 2012). 'Personal recovery' vertrekt vanuit een benadering waarbij de cliënt centraal staat en is gericht op het vergroten van de controle van een individu over zijn leven en op een goede kwaliteit van leven, ondanks beperkingen die verband houden met het drugsgebruik (Slade, Amering & Oades, 2008). Binnen de criminologie zien we de laatste jaren juist een stijgende aandacht voor desistance - het stoppen met criminaliteit en het beëindigen van een criminele carrière - in plaats van de aandacht voor het ontstaan en het voortzetten ervan (Laub & Sampson, 2003; Maruna, 2001).

Ondanks de verschillende achtergrond van het proces van herstel en desistance delen ze twee centrale kenmerken. Ten eerste zijn het veranderingsprocessen die niet lineair maar gradueel en dynamisch verlopen. Ten tweede hebben de individuen in een veranderingsproces een actieve rol; verandering vraagt immers 'human agency'. Daarbij staan de rol van keuze, individuele wil en intrinsieke motivatie centraal. Het fundamentele verschil tussen het proces van herstel en desistance zit in het einddoel van de verandering. Voor het proces van herstel definieert het individu zelf wat het proces van herstel inhoudt. Bij desistance ligt de focus overwegend op sociaalwenselijke uitkomsten (zoals geen drugsgebruik, geen criminele feiten, werk) en minder op door het individu bepaalde uitkomsten of verwachtingen (De Maeyer, Vanderplasschen & Broekaert, 2009).

COGNITIEVE TRANSFORMATIETHEORIE ALS ONDERZOEKSKADER
Binnen de desistance-literatuur bestaat er een empirisch gefundeerde theorie: de cognitieve transformatietheorie van Giordano, Cernkovich en Rudolph (2002). Deze theorie is gebaseerd op het symbolisch interactionisme. Het uitgangspunt van deze theorie is dat cognitieve veranderingen essentieel zijn voor veranderingen in gedrag. De theorie beschrijft desistance als een proces van vier fasen. De eerste fase gaat over openstaan voor verandering. De delinquent moet zich realiseren dat verandering noodzakelijk en wenselijk is; dit vereist zelfreflectie. In de tweede fase komt blootstelling aan keerpunten die als katalysator voor verandering fungeren (ofwel 'hooks for change'; Giordano, Cernkovich & Rudolph) aan bod. Tijdens een criminele carrière kunnen verschillende keerpunten voorkomen. Deze hebben veelal te maken met levensgebeurtenissen op het vlak van familie en relaties die het sociaal kapitaal een boost geven en resulteren in nieuwe sociale bindingen (Sampson & Laub, 1993; Junger-Tas, 1985). De derde fase gaat over het vermogen zichzelf anders te zien: als iemand in een con-

ventionele rol (zoals die van ouder of werknemer). In de vierde en laatste fase staat het inzicht centraal dat het eerdere deviante gedrag negatief en persoonlijk irrelevant is (Farrall & Calverley, 2006).

Doel van ons onderzoek is inzicht krijgen in het desistance-proces van drugsgebruikende delinquenten en hun bereidheid tot verandering.

Als theoretisch kader gebruiken we de cognitieve transformatietheorie van Giordano, Cernkovich en Rudolph (2002). Dit onderzoek heeft als centrale onderzoeksvraag: wat zijn de elementen van verandering in het desistance-proces van drugsgebruikende delinquenten?

Methode

KWALITATIEF ONDERZOEK

Dit onderzoek maakt deel uit van een doctoraatsonderzoek naar de keerpunten in de criminele carrières van drugsgebruikende delinquenten. Het ontrafelen van de elementen die bijdragen aan de herstel- en desistance-processen en de wijze waarop ze elkaar beïnvloeden vereist kwalitatief onderzoek. Zo kunnen de subjectieve ervaringen van drugsgebruikers centraal gesteld worden, en krijgen we meer inzicht in het hoe en waarom van desistance (Maruna, 2001; McNeill, 2006). Daartoe namen we semigestructureerde interviews af bij drugsgebruikende delinquenten. De vragenlijst is gebaseerd op de vragenlijst uit de studie van Byrne en Trew (2008).

STEEKPROEFTREKKING

De steekproef diende te bestaan uit respondenten die zowel wat betreft delicten als wat betreft drugsgebruik hoog scoren. Omdat dit veelal een verborgen populatie is, werd voor de selectie gewerkt met hulpverleners van behandelingscentra en met straathoekwerkers. Deze 'gatekeepers' contacteerden 35 respondenten. Via een sneeuwbalsteekproef legden we tevens contact met vijf andere respondenten (Felix-Medina, 2010). De sneeuwbalsteekproef bleef echter beperkt, omdat het merendeel van de respondenten gebroken had met hun vroegere gebruikscontext.

Via een doelbewust samengestelde steekproef werden de respondenten geselecteerd voor de interviews. Hiervoor gebruikten we drie inclusiecriteria. De respondenten dienden:

- in het verleden minimaal driemaal per week gedurende een jaar illegale drugs te hebben gebruikt;
- over een periode van vijf jaar ten minste vijf delicten te hebben gepleegd (zelfrapportage);

- minimaal een jaar voorafgaand aan het interview begonnen te zijn met hun desistance-proces.

De beoordeling van deze drie criteria gebeurde door de hulpverleners en door de respondenten zelf.

In totaal interviewden we veertig voormalig drugsgebruikende delinquenten (32 mannen en 8 vrouwen). Gemiddeld waren ze twee jaar en vier maanden gestopt met criminaliteit.

(ANALYSE VAN DE) INTERVIEWS

De interviews duurden één tot drie uur. De anonimiteit en vertrouwelijkheid werden gegarandeerd. Alle respondenten gaven geïnformeerde toestemming tot deelname. De interviews werden opgenomen en nadien uitgeschreven. De analyse gebeurde via een codeboek en met behulp van software voor kwalitatieve data-analyse (NVivo). Het codeboek en de analyse waren gebaseerd op de vier fasen van de cognitieve transformatietheorie.

Resultaten

EERST HET PROCES VAN HERSTEL, DAN DESISTANCE

Op basis van de theorie van Giordano vroegen we de respondenten hoe hun desistance-proces zich had ontwikkeld, zowel wat betreft het stoppen met drugsgebruik (het proces van herstel) als wat betreft het stoppen met criminaliteit (desistance). Het is opvallend dat het merendeel van de respondenten (4 op 5) het stoppen met criminaliteit als ondergeschikt beschouwde aan het proces van herstel bij drugsgebruik. Ze waren ervan overtuigd dat stoppen met drugsgebruik ervoor zou zorgen dat ook de criminaliteit zou stoppen.

‘Voor mij was stoppen met het gebruik van drugs en het plegen van delicten met elkaar verbonden. Maar stoppen met gebruiken was het belangrijkste. Want ik wist: als ik stop met gebruiken, moet ik geen delicten meer plegen’
(man, 39 jaar, een jaar desistance).

Deze respondenten konden niet aangeven hoe hun desistance-proces van criminaliteit zich ontwikkelde. Stoppen met criminaliteit was voor hen geen bewust proces waarbij zij kozen voor verandering, maar eerder een gevolg van hun nieuwe levensstijl, met name een drugsvrij (dan wel drugsarm) leven. We stelden evenwel een verschil vast tussen respondenten die enkel drugsgerelateerde delicten pleegden (zoals het

bezit van of de handel in illegale drugs; de meerderheid) en zij die ook andere delicten pleegden (zoals verwervingscriminaliteit, bijvoorbeeld inbraken of diefstal). Deze laatste groep percipieerde het stoppen met criminaliteit wel als een bewust proces.

Het proces van herstel van drugsgebruik betekende niet voor alle respondenten ook abstinentie: vijftien respondenten gebruikten nog steeds drugs in het jaar voorafgaand aan het interview. Ondanks hun drugsgebruik benoemden deze respondenten zichzelf als personen in een proces van herstel ('recoverers'). Dit is bijvoorbeeld het geval bij respondenten die vroeger regelmatig heroïne gebruikten en in de periode van het interview regelmatig cannabis gebruikten. Deze respondenten hebben we niet geweerd uit het onderzoek, omdat de perceptie van de respondenten centraal stond en zij zichzelf zagen als personen in een proces van herstel.

OPENHEID VOOR VERANDERING

Verschillende respondenten gaven aan dat ze veranderden op een specifiek moment in hun leven, een verandering die ze beschrijven als het maken van een 'klik'. Ze vonden de motivatie om hun leven te veranderen. Het merendeel van de respondenten vond het moeilijk om de exacte reden voor die motivatie aan te geven. Ze gaven enkel aan dat ze zichzelf en hun leven wensten te veranderen.

'Het kon niet blijven duren, het was niet leefbaar. Opstaan, tegen mijn zin, nooit volledig wakker, werken, geld. Nooit genoeg geld, want je hebt te veel geld uitgegeven aan feesten. Je voelt je vies ... uiteindelijk. Het was genoeg geweest' (man, 25 jaar, twee jaar desistance).

De meeste respondenten besloten te veranderen nadat ze hun levensloop hadden geëvalueerd en zich realiseerden dat ze moesten veranderen. Ze gaven aan dat ze een toekomst wilden hebben, dat ze geen buitenstaander wilden blijven en een actief lid van de samenleving wilden worden. Bij sommige respondenten duurde dit beoordelingsproces enkele maanden, anderen deden er jaren over. Voor het merendeel van de respondenten begon het reflecteren na een moeilijke periode in hun leven. Voor anderen begon het proces wanneer hun sociale bindingen op het spel stonden of reeds verdwenen waren.

'Ik begon met winkeldiefstallen, ik verloor mijn job, ik verloor mijn vriendin, ik verloor mijn ouders. Ik had niemand.

Dus ik zei tegen mezelf: ik moet stoppen. Anders zou ik mezelf van kant gemaakt hebben' (man, 34, twee jaar desistance).

BLOOTSTELLING AAN KEERPUNTEN

Het merendeel van de respondenten legde de volledige verantwoordelijkheid voor het proces van herstel bij zichzelf. Voor hen was het duidelijk dat het echte keerpunt voor hun drugsgebruik lag in hun eigen beslissing te stoppen met gebruiken, minder te gebruiken of het gebruik van heroïne te vervangen door het gebruik van cannabis, een beslissing die voortkwam uit hun eigen motivatie. Externe factoren waren volgens hen minder belangrijk in het proces van herstel. Deze externe factoren kunnen wel de interne motivatie stimuleren of een bijkomend argument vormen om de stap naar verandering te zetten. In bepaalde gevallen vormden deze factoren de onmiddellijke aanleiding tot verandering. In andere gevallen duurde het enkele jaren voordat deze persoonlijke banden tot verandering leidden, bijvoorbeeld wanneer de relatie op het spel stond of wanneer ze het hoederecht (voogdij) over hun kind(eren) dreigden te verliezen.

We konden vier groepen externe factoren identificeren: persoonlijke banden (familie, liefdesrelaties), het overlijden van vrienden/verwanten, hulpverlening en justitie. Het aangaan van een nieuwe liefdesrelatie of ouder worden zijn de belangrijkste externe factoren die genoemd werden als aanzet voor interne motivatie tot verandering. Sommige respondenten haalden moeilijke momenten aan die hen confronteerden met hun eigen leven (zoals het overlijden van een verwant of vriend). De sterke impact van deze gebeurtenissen en bijhorende emoties zorgden ervoor dat ze doorzetten op momenten dat er kans was op terugval. Een grote groep respondenten benoemde ook de rol van hulpverlening; een kleine groep respondenten benadrukte de rol van justitie.

‘Tijdens mijn behandeling kreeg ik structuur. Ik wist dat ik daar nood aan had, bijgevolg deed ik ook mijn best. Zonder behandeling had ik het niet gekund. Het heeft lang geduurd eer ik mezelf kon doen inzien dat het zo niet verder kon ... Ik ben in behandeling gegaan voor mijn vriendin. Terwijl ik in behandeling was, deed ik alles om haar terug te krijgen. Maar het is niet door haar dat ik gestopt ben: ik stopte niet enkel voor haar, maar ook voor mezelf. Zij is de kers op de

taart. Natuurlijk moedigde ze me aan, maar dat was niet voldoende. Ik kan niet stoppen voor iemand anders' (man, 25 jaar, twee jaar desistance).

ZICHZELF ZIEN IN ANDERE (CONVENTIONELE) ROLLEN

Het merendeel van de respondenten gaf aan te willen veranderen omdat ze terug 'zichzelf' wilden zijn. Tijdens hun drugsgebruik voelden ze zich als een 'ander persoon'. Nu ze aan het herstellen waren, werden ze weer zichzelf: een 'clean persoon'. Vaak vergeleken de respondenten hun situatie met anderen, veelal niet-drugsgebruikers. Ze hadden spijt dat ze niet hetzelfde bereikt hadden als leeftijdgenoten. Tegelijkertijd motiveerde hen dat om iets van hun leven te maken. Ze gingen na wat ze hadden bereikt en nog wilden bereiken op verschillende levensdomeinen. Ze wilden eerst en vooral een goede ouder zijn. Een stabiele relatie met de partner werd ook regelmatig vermeld. Het vinden van een (andere) job was tevens een belangrijk doel.

'Ik kon niet langer doorgaan zo, het moest stoppen. Ik had geen leven ... Ik begon mezelf te vergelijken met mijn zus, universiteit, getrouwd ... En wat had ik bereikt in mijn leven? Ik was jaloers op mensen die iets gedaan hadden met hun leven, die voor hun kinderen zorgden, werkten en een huis bezaten. En nu wil ik hetzelfde' (vrouw, 28 jaar, drie jaar desistance).

DEVIANT GEDRAG ZIEN ALS NEGATIEF

Terugkijkend op hun vroegere en huidige gedrag realiseerden de respondenten zich dat ze eerder 'iemand anders' waren. Dit was vooral het geval bij de respondenten die drugsgebruik combineerden met verwervingsdelicten. Bijna alle respondenten gaven aan andere verwachtingen en doelstellingen te hebben in vergelijking met de periode waarin ze nog drugs gebruikten of delicten pleegden. Het beeld dat ze hebben van zichzelf en hun persoonlijkheid is veranderd, en wanneer ze terugkijken op hun vroegere gedrag labelen ze zichzelf als 'junkie'. Interessant is dat geen van de respondenten zichzelf als ex-delinquent ziet.

'Ik heb me nooit gerealiseerd dat het zo erg was. Ik had werk. Als je me had gevraagd: wat is een junkie? Ik dacht: dat is iemand die in de goot ligt, zonder werk en met een

naald in zijn arm. Ik ben nooit zo geweest, maar ik was ook een junkie. Het beeld dat ik had van een junkie was iets helemaal anders dan mezelf, maar ik was er zelf een' (man, 25, twee jaar desistance).

Opvallend is dat ze zichzelf niet omschrijven als een 'hersteld' persoon die het herstel tot een succesvol einde heeft gebracht, maar als een 'herstellend' persoon, hiermee aangevend dat ze herstel als een continu en voortgezet proces zien.

'Ja, het is altijd moeilijk. Zowel fysiek als mentaal. Elke dag ken ik verleidingen. Ik ga niet zeggen: ik ben clean en het is voor de rest van mijn leven. Het is zoals bij alcoholisten. Ik ben vandaag clean, maar we zullen zien wat morgen brengt ... Momenteel ben ik oké. Je moet van dag tot dag leven, vooral met heroïne' (man, 38, een jaar desistance).

Een moeilijk punt blijft ook dat de samenleving hen (opnieuw) dient te accepteren als 'een clean persoon', samen met de nieuwe rollen die ze daarin willen opnemen. Om die reden verhuisden sommige respondenten naar een andere stad, waar ze met een schone lei konden beginnen.

'Ik heb mezelf veranderd. Ik wil deel uitmaken van een groep cleane mensen. Ik wil niet de buitenstaander zijn, de gebruiker, de junkie ... Hoewel ze nog altijd naar mij kijken en wijzen: kijk daar, een junkie! Dat label zal altijd blijven ... tot ik sterf' (man, 37 jaar, vier jaar desistance).

Discussie

STOPPEN MET CRIMINALITEIT ONDERGESCHIKT AAN HERSTEL
Ons onderzoek richtte zich op het verwerven van inzicht in het desistance-proces van drugsgebruikende delinquenten. Tijdens ons onderzoek benadrukten de respondenten dat stoppen met drugsgebruik voor hen belangrijker is dan stoppen met criminaliteit. In de meeste gevallen gaven de respondenten aan dat desistance het resultaat was van het stoppen met drugsgebruik. Bovendien gebruikte een deel van de respondenten nog steeds drugs, maar zagen ze zichzelf - omwille van een vermindering van het gebruik of het gebruik van

andere middelen - toch als personen in een proces van herstel ('re-coverers'). Dit laatste komt overeen met een evolutie in de herstelbenadering, waarbij abstinentie slechts als een van de indicatoren voor herstel wordt gezien en niet als het enige of ultieme doel (O'Connell, Enev, Martin & Inciardi, 2007).

Wanneer we het perspectief van de drugsgebruiker volgen, is het van belang bij de aanpak van drugsgerelateerde criminaliteit in de eerste plaats het drugsgebruik in samenhang met problemen op andere levenssterreinen aan te pakken. Het belang van aandacht voor en hulpverlening bij verschillende levensdomeinen (zoals tewerkstelling en huisvesting) wordt ook benadrukt in de literatuur over herstel en desistance (Laudet, 2008; Laudet & White, 2008; Laudet, Becker & White, 2009; Wittouck e.a., 2013).

Uit onderzoek blijkt geen eenduidige oorzaak-gevolgrelatie tussen drugsgebruik en criminaliteit (Bennett & Holloway, 2009). Men veronderstelt veelal drie mogelijke relaties:

- drugsgebruik leidt tot criminaliteit;
- criminaliteit leidt tot drugsgebruik;
- drugsgebruik en criminaliteit hebben een gemeenschappelijke oorzaak (zoals een deviante leefstijl).

Voor zover bij een individu sprake is van een specifieke oorzaak, drugsgebruik dan wel criminaliteit, zou men bij dit individu kunnen spreken over respectievelijk delinquente drugsgebruikers en drugsgebruikende delinquenten, waarmee in de gebruikte uitdrukking meteen de oorzaak-gevolgrelatie wordt uitgedrukt. De realiteit blijkt echter complexer; de drie elementen kunnen immers interageren bij een individu (Bean, 2008).

Het is alvast wel duidelijk uit ons onderzoek dat de respondenten vooral onder de categorie 'delinquente drugsgebruikers' kunnen worden ondergebracht. Toch zien zij zichzelf niet als delinquente drugsgebruikers, maar veeleer als drugsgebruikers die delinquent gedrag stellen, om hiermee een duidelijk onderscheid te maken tussen hun identiteit (welke in een bepaalde periode van hun leven wel degelijk die van junkie was) en het gedrag dat zij vertonen (criminaliteit plegen; McIntosh & McKeganey, 2001).

Gedurende de interviews werd duidelijk dat de cognitieve transformatietheorie toepasbaar is op onze onderzoeksgroep. Toch blijkt ook dat een bijsturing van het bestaande desistance-onderzoek zich opdringt, omdat desistance-onderzoek drugsgebruik meestal niet als een afzonderlijk element in het desistance-proces bestudeert. Drugsgebruik wordt meestal zelfs beschouwd als slechts een risicofactor in het

desistance-proces van criminaliteit (Stouthamer-Loeber, Wei, Loeber & Masten, 2004). Daarom raden we aan in toekomstig desistance-onderzoek het stoppen met drugsgebruik als een essentiële - eerste - en afzonderlijke stap in het desistance-proces te bestuderen.

STRUCTURELE OBSTAKELS

Een belangrijke vaststelling uit de interviews is dat het merendeel van de respondenten zichzelf als enige verantwoordelijke zag voor hun proces van herstel. Het is voor hen duidelijk dat het echte keerpunt in hun drugsgebruik lag, in hun eigen beslissing om te stoppen met gebruiken, waarbij de eigen motivatie het vertrekpunt was. In het hulpverleningsproces zal het dan ook van belang zijn de eigen keuze en motivatie van de gebruiker te erkennen en te ondersteunen, net zoals de nieuwe, positieve rollen die ze opnemen.

Toch identificeerden onze respondenten ook het gebrek aan aanvaarding door de samenleving als een belangrijke uitdaging binnen hun proces van herstel. Intrinsieke motivatie is belangrijk in een veranderingsproces maar volstaat niet altijd om vol te houden. Ook de (onmiddellijke) omgeving en structurele beperkingen/obstakels spelen hierbij een belangrijke rol, zoals het stigma dat voormalige drugsgebruikers met zich meedragen of het gebrek aan jobmogelijkheden voor ex-gedetineerden (Sung & Richter, 2006). Daarom zal een focus op individueel herstel niet volstaan, maar dient het beleid naar drugsgebruikers evenzeer gericht te zijn op sociale inclusie en re-integratie, met aandacht voor de positie van het individu in de samenleving en met aandacht voor alle levensdomeinen, zodat zij een leven kunnen leiden dat vrij is van stigmatisering en discriminatie (Sumnall & Brotherhood, 2012).

BEPERKING VAN ONS ONDERZOEK

Afsluitend willen we de beperkte omvang van onze steekproef benadrukken. De resultaten van deze kwalitatieve studie dienen daarom met voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden, aangezien de bevindingen mogelijk niet extrapoleerbaar zijn naar de volledige groep van drugsgebruikende delinquenten.

Summary

'First I recovered from drug use.' Desistance versus recovery for drug using offenders

Freya Vander Laenen, Charlotte Colman and Valérie Smet

How do drug using offenders perceive the process of stopping their offending and stopping drug use? To answer this central research question we interviewed 40 former drug using offenders. We used the cognitive transformation theory of Giordano, Cernkovich and Rudolph (2002) as a theoretical framework. Giordano et al. state that the desistance process of drug using offenders entails a twofold process: the process of desistance of criminal offending and the process of recovery. The results of our study however indicate that desistance is subordinate to recovery because of the fact that drug using offenders especially see themselves as drug users and not as criminals. They were convinced that recovery from drug use would lead them to a stop in their offending. In the discussion we explore the implications of this result for further research and for the work field.

Literatuur

- Bean, P. (2008). *Drugs and crime* (3rd ed.). Devon: Willan.
- Bennett, T. & Holloway, K. (2009). The causal connection between drug misuse and crime. *British Journal of Criminology*, 49, 513-531.
- Best, D. (2012). *Addiction recovery: a movement for social change and personal growth in the UK*. Brighton: Pavilion Publishing.
- Byrne, C. & Trew, K. (2008). Pathways through crime: the development of crime and desistance in the accounts of men and women offenders. *Howard Journal*, 47, 238-258.
- De Maeyer, J., Vanderplasschen, W. & Broekaert, E. (2009). Exploratory study on drug users' perspectives on quality of life: more than health-related quality of life? *Social Indicators Research*, 90, 107-126.
- Farrall, S. & Calverley, A. (2006). *Understanding desistance from crime. Theoretical directions in resettlement and rehabilitation*. Berkshire: Open University Press.
- Felix-Medina, M.H. & Monjardin, P.E. (2010). Combining link-tracing sampling and cluster sampling to estimate totals and means of hidden human populations. *Journal of Official Statistics*, 26, 603-631.
- Giordano, P., Cernkovich, S. & Rudolph, J. (2002). Gender, crime and desistance: toward a theory of cognitive transformation. *American Journal of Sociology*, 107, 990-1064.
- Junger-Tas, J. (1985). De theorie van sociale controle of sociale binding. *Tijdschrift voor Criminologie*, 27, 244-265.

- Laub, J. & Sampson, R. (2003). *Shared beginnings, divergent delinquent boys to age 70*. Cambridge: Harvard University Press.
- Laudet, A.B. (2008). The road to recovery: where are we going and how do we get there? Empirically driven conclusions and future directions for service development and research. *Substance Use and Misuse*, 43, 2001-2020.
- Laudet, A.B., Becker, J.B. & White, W.L. (2009). Don't wanna go through that madness no more: quality of life satisfaction as predictor of sustained remission from illicit drug misuse. *Substance Use and Misuse*, 44, 227-252.
- Maruna, S. (2001). *Making good: how ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington: American Psychological Association.
- McIntosh J. & McKeganey, N. (2001). Identity and recovery from dependent drug use: the addict's perspective. *Drugs Education, Prevention and Policy*, 8, 47-59.
- McNeill, F. (2006). A desistance paradigm for offender management. *Criminology and Criminal Justice*, 6, 39-62.
- O'Connell, D., Enev, T., Martin, S. & Inciardi, J. (2005). Working toward recovery: the interplay of past treatment and economic status in long-term outcomes for drug-involved offenders. Paper presented at the Conference on employment and drug abuse, 28-29 april, Lexington, KY.
- O'Connell, D.J., Enev, T.N., Martin, S.S. & Inciardi, J.A. (2007). Working toward recovery: The interplay of past treatment and economic status in long-term outcomes for drug-involved offenders. *Substance Use and Misuse*, 42, 1089-1107.
- Sampson, R. & Laub, J. (1993). *Crime in the making: pathways and turning points through life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Slade, M., Amering, M. & Oades, L. (2008). Recovery: an international perspective. *Epidemiologia e Psichiatria Sociale*, 17, 128-137.
- Stouthamer-Loeber, M., Wei, E., Loeber, R. & Masten, A. (2004). Desistance from persistent serious delinquency in the transition to adulthood. *Development and Psychopathology*, 16, 897-918.
- Sumnall, H. & Brotherhood, A. (2012). *EMCDDA Insights. Social reintegration and employment: evidence and interventions for drug users in treatment*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Sung, H.E. & Richter, L. (2006). Contextual barriers to successful reentry of recovering drug offenders. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 31, 365-374.
- Wittouck, C., Dekkers, A., De Ruyver, B., Vanderplasschen, W. & Vander Laenen, F. (2013). The impact of drug treatment courts on recovery: a systematic review. *Scientific World Journal*, 13, 1-12.